

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

Скриль С. А.

ВСТУП

Сучасна система міжнародного правопорядку побудована на принципах міжнародного права, які зафіксовані в Статуті ООН та в Заключному Акті НБСЄ 1975 р. Незважаючи на цивілізаційні ціннісні протиріччя між державами, 50 років після Другої світової війни пройшли майже без глобальних конфліктів. Водночас, розпад СРСР та завершення «холодної війни» на початку 90-х років ХХ століття призвели до формування однополярної структури міжнародних відносин з домінуванням держав Західної цивілізації. Однак агресія російської федерації проти України у 2022 р. стала каталізатором зміни світового порядку. Принципи міжнародного права виявилися декларацією та фікцією у ХХІ столітті. Перед світовим співтовариством постали проблеми не тільки зупинення агресора, але й створення нового ефективного механізму міжнародно-правової відповідальності, який має виконати міжнародну загально-превентивну функцію – з однієї сторони, та забезпечити притягнення до відповідальності міжнародних злочинців, повну компенсацію державою-агресором збитків, завданих потерпілій державі, юридичним та фізичним особам – з іншої сторони. Вирішення зазначених проблем потребує політичних зусиль як на рівні кожної держави – прийняття відповідних актів щодо застосування санкцій проти агресора, так і на міжнародному – формування узгодженої позиції «демократичного світу» щодо обмежень судового імунітету держави, дії якої кваліфікуються за ознаками агресії відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 3314 від 14.12.1974 р.¹

Йдеться про формування нової парадигми міжнародного права – ієрархії принципів *jus cogens* у випадках колізії їх застосування. Тобто у разі міжнародного визнання (Генеральною Асамблеєю ООН) акту агресії (і як наслідок – порушення принципу територіальної

¹ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії» від 14.12.1974 р. № 3314.
URL: <https://www.un.org>

цілісності) однієї із держав, принцип суверенної рівності відносно цієї держави не має діяти. Фактично це призведе до створення ефективних механізмів притягнення до міжнародно-правової відповідальності держави-агресора. Окрім того, актуальності набуває сама проблема кодифікації міжнародно-правової відповідальності.

Отже, без вирішення світовою спільнотою означених питань, міжнародне право поступово втратить характер універсального регулятора відносин між державами. Можна визначити кризу міжнародного права як одну із глобальних проблем сучасності в умовах загострення міжцивілізаційних конфліктів.

1. Цивілізаційний вимір системи сучасної міжнародної безпеки

Для розуміння “матриці” сучасної системи міжнародних відносин, а також особливостей моделі міжнародної безпеки у XXI столітті, варто звернутись до цивілізаційної мапи епохи постмодерну.

Цивілізаційний вимір політичних, соціально-економічних процесів у світі виступає фундаментальною міждисциплінарною методологією в умовах глобалізації.

Проблематика цивілізаційного виміру сучасного світового порядку та глобальної взаємодії націй-держав знайшла глибоке обґрунтування у працях С. Кримського, Т. Орлової, Ю. Павленка, Ю. Пахомова, В. Седнева, А. Шморгуна та інших. Серед зарубіжних дослідників цивілізаційній тематиці приділяли увагу Ф. Фукуяма, Е. Де Фреде, С. Гантингтон та інші авторитетні вчені-суспільствознавці.

У сучасній науці існує багато визначень цивілізації. Так, на думку С. Кримського, цивілізацію слід розглядати, як окрему, відносно автономну, здатну до самоорганізації та саморозвитку поліетнічну соціокультурну систему, яка має свої географічно-часові виміри, базові духовно-культурні цінності і відносно стійкі структури економічних, суспільно-політичних та культурних форм. За визначеними ознаками та критеріями класифікації виділяються наступні сучасні цивілізації: Західна, Східно-християнсько-Євразійська, Латиноамериканська, Мусульмансько-Афразійська,

Індійсько-Південноазійська, Китайсько-Східноазійська, Японсько-Далекосхідна та Тропічна Африка як квазіцивілізаційна спільнота ².

С. Гантингтон визначає цивілізацію як певну культурну спільноту. На його переконання, ідентичність на рівні цивілізації стає все більш важливою. Дослідник вказує на існування таких цивілізацій: Західна цивілізація, Індуїстська цивілізація, Ісламська цивілізація, Конфуціанська цивілізація, Латиноамериканська цивілізація, Православно-слав'янська цивілізація, Японська цивілізація, Африканська цивілізація³. У культурології цивілізацію визначають як обгороджену культуру різних народів. І в історичному контексті йдеться про локальні цивілізаційні спільноти. Дослідження тенденцій розвитку локальних цивілізацій у політичному та правовому вимірах є напрямками політичної та правової компаративістики.

Як зазначають О. Харитонова та Є. Харитонов, локальні цивілізації виражають культурно-історичні, етичні, релігійні, економіко-географічні особливості окремої країни, групи країн, етносів, які пов'язані спільною долею, відображають і віддзеркалюють ритм загально-історичного прогресу, та опиняючись у його епіцентрі, то віддаляючись від нього.

Кожна локальна цивілізація має свій почерк, свій ритм, більш або менш синхронізований з ритмом світових цивілізацій. Цивілізації не є статичними формами. Це динамічні утворення еволюційного типу. Вони не лише не здатні перебувати у стані спокою, але й не можуть довільно змінювати напрям свого поступального руху. Цивілізацію в цілому можна схематично розглядати як зрізану піраміду, що має п'ять шарів: перший – людина (сім'я); другий – технологічний спосіб виробництва; третій – екологічний спосіб виробництва; четвертий – соціально-політичний устрій; п'ятий – суспільна свідомість (духовний світ)⁴.

Т. Орлова виділяє наступні сучасні цивілізації: індійську, китайську, японську, європейську, латиноамериканську,

² Цивілізаційні моделі сучасності та їх історичні корені. С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко, Ю. М. Пахомов, С. В. Сіденко, А. А. Шморгун. К.: НАНУ. 2002. С. 8.

³ Гантингтон Семюел П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Пер. з англ. Наталії Климчук. Львів. Кальварія. 2006. С. 18.

⁴ Харитонова О., Харитонов Є. Порівняльне право Європи: основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. Харків.: Одісей. 2002. С. 36.

північноамериканську, євразійську, арабо-мусульманську, тропікоафриканську⁵.

Якщо розглядати генезу формування цивілізацій у духовно-релігійному дискурсі, слід констатувати екстраординарну закономірність – у джерел формування кожної з них знаходився певний етнос. Такий підхід до історичного процесу підтримували Ж.-А. Кондорсе, Г. Гегель, Г. Спенсер, Ф. Ніцше, М. Бердяєв. Вони констатували «обраність» одних народів відносно інших. При цьому названі дослідники не використовували духовно-релігійний критерій. Але історичний досвід свідчить, що деякі етноси створювали Великі Духовні традиції – релігійні джерела, які в подальшому або зникали, асимілюючись з більш стійкими, або навпаки – поглинали інші. У такому контексті можливе виділення окремих етносів у групу «історично обраних», тобто таких, що виконували місію формування нових цивілізаційних моделей.

Так, Месопотамська цивілізація було створена шумерами та аккадцами (єдиний етнос – «чорноголові»), Еламська – еламітами, Харапська – харапцями, Егейська – мінойцями, Антична – елінами, Китайська – іньцями, Іранська – авестійськими аріями, Індійська – ведійськими аріями, Ісламська – арабами, Мезоамериканська – ольмеками, Біблейська – євреями. Лише частина із перелічених цивілізацій витримали випробування часом.

У релігійному аспекті можлива наступна класифікація сучасних цивілізацій: біблейська (охоплює усі християнські конфесії), конфуціанська, індійська (заснована на індуїзмі та буддизмі) та мусульманська.

Значна кількість наведених визначень поняття цивілізації дозволяє виокремити ключові її елементи, а саме: просторово-часовий вимір; базові духовні цінності, що формують сталі моделі поведінки у політичній, економічній та побутовій сферах; «стратегічний план» розвитку і взаємодії з іншими локальними цивілізаціями. Важливим цивілізаційним елементом виступає також право, яке формує нормативну, а тому й мотиваційно-поведінкову, сферу функціонування великих соціальних спільнот.

Як зазначає С. Гантингтон, відмінності між цивілізаціями не просто реальні. Вони – найбільш суттєві. Цивілізації відмінні за своєю історією, культурою, традиціями, і що найголовніше – за релігійним критерієм. Люди різних цивілізацій по-різному дивляться

⁵ Орлова Т.В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій : навч. посіб. К.: Знання.2012. с. 27.

на відносини між Богом та людиною, особистістю та колективом, громадянином та державою, батьками та дітьми, чоловіком та дружиною, мають різні уявлення про права та обов'язки, свободи та примуси, рівність та ієрархію. Ці відмінності склалися століттями і не зникнуть у майбутньому. Вони більш фундаментальні ніж відмінності між ідеологіями та політичними режимами⁶.

Кожна цивілізація має свої особливі політичні форми, які характеризуються певною стійкістю та здатністю до відновлення, протидії впливу протилежних політичних моделей. Також у кожній цивілізації існує своя особлива правосвідомість як масове (національне, групове) уявлення щодо фундаментальних людських цінностей – справедливості, свободи та рівності. Із правосвідомістю тісно пов'язана національна свідомість.

Як зазначає І. Кресіна, національна свідомість – складна модернізована система духовних феноменів та їх утворень, які сформувалися в процесі історичного розвитку нації, відображають основні засади її буття. Вона опосередковується домінантами самоствердження нації – спільним громадянством, територією, національними інтересами, юридичними правами громадян, соціальними нормами, культурними традиціями. Національна свідомість є критерієм ідентифікації нації у геополітичному соціокультурному просторі й водночас критерієм самоідентифікації нації. Це засіб і водночас вияв національної інтеграції та консолідації. Як атрибутивна ознака нації, національна свідомість є відкритою ціннісною системою щодо інонаціональних впливів, у якій трансформуються вартості цивілізаційні та регіональні, етнічні й власне національні (громадянські, політичні), соціальні та культурні. Проте провідною парадигмою, ґрунтом національної свідомості є національні інтереси й цінності⁷.

В аналізі взаємодії національних та правових інтересів і цінностей, правосвідомості можна виокремити певні грані зв'язку. Так, правосвідомість як соціальне уявлення про справедливість, свободу, формальну рівність має три рівні існування. Перший (найвищий) представляє собою соціально-психологічну згоду нації,

⁶ Гантингтон Семюел П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Пер. з англ. Наталії Климчук. Львів. Кальварія. 2006. С. 47.

⁷ Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): Монографія. К.: Вища шк. 1998. С. 46.

народу у розумінні загальнонаціональної, загальнодержавної стратегії розвитку.

Філософсько-правові моральні категорії справедливості, свобода та рівність абстрагуються на глобальний світовий, а також на загальнонаціональний рівні. Йдеться про геополітичну платформу та відношення до принципів існування світового порядку, повагу(або неповагу) до норм міжнародного права. Цей рівень правосвідомості забезпечує становлення «національної держави» (Ізраїль), тоталітарних держав (Німеччина та Італія у 30-ті роки ХХ століття, сучасна КНДР), а також є умовою широкої інтеграції різних країн у співдружність (Європейський Союз) або у «духовно-релігійну єдність» як країни арабського світу. Серед історичних прикладів масової глобалізації правових ідей справедливості та свободи – проголошення суверенітету та проведення демократичних реформ у посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи. Ще один приклад – масова підтримка росіянами імперської політики своєї держави відносно України. Тобто масові уявлення про справедливість, свободу та рівність мають історичні та цивілізаційні передумови і виступають рушійною силою соціальних трансформацій. Цьому рівню правосвідомості соціальної згоди відповідає концептуалізація консолідуючої національної ідеї.

Характеризуючи сучасний стан міжнародних відносин, слід зазначити, що їх сутністю є протистояння, зіткнення та конкуренція (економічна, культурна, військово-політична) різних цивілізацій. При цьому таке протистояння відбувається під певним “контролем” найбільш розвинених у світі держав.

Отримавши лідерство у системі міжнародних відносин у 90-ті р. р. ХХ століття, США поступово втрачають вплив на процеси забезпечення глобальної безпеки. Міжцивілізаційні конфлікти у ХХІ столітті набувають нових рис. Так відомий американський політолог З. Бжезінський у книзі «Стратегічне бачення. Америка і криза глобальної влади» акцентує увагу на наслідках можливого послаблення США у світовій політиці. «Якщо Америка, – пише він, – перестане відігравати ключову роль у світі, верховенство на політичній арені навряд чи здобуде один наступник Америки, як от Китай. Якщо раптова і потужна криза американської системи спричинить швидку ланцюжкову реакцію, що призведе до глобального політичного та економічного хаосу, то повільний рух Америки у бік занепаду і/та безкінечної війни з ісламом не закінчиться «коронацією» рішучого глобального наступника до

2025 року. До того часу жодна держава не буде готова виконувати ту роль, яку виконували Сполучені Штати Америки після розпаду Радянського Союзу 1991 року. Швидше за все розпочнеться тривалий етап нерішучих і дещо хаотичних перегруповань світової та регіональної влади, на якому не буде звитяжних переможців, тільки чимало невдач. Це відбуватиметься в умовах міжнародної нестабільності й навіть смертельних ризиків для світового добробуту»⁸.

За таких обставин одним із найважливіших заходів ефективного забезпечення міжнародної безпеки має стати посилення впливу на глобальну міждержавну політику універсальної міжнародної організації – Організації Об'єднаних Націй. Водночас ця Організація майже не реформувалася з моменту створення у 1945 р. і фактично не в змозі гарантувати дотримання й виконання усіма державами фундаментальних принципів міжнародного права, які щодалі все більше набувають ознак фіктивності. Зокрема йдеться про систематичне порушення окремими державами визначених у Статуті ООН принципів незастосування сили або погрози силою, мирного вирішення міжнародних спорів, добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом. Особливе занепокоєння викликають акти агресії одних держав проти інших. При цьому агресія здійснюється як відкрито (з очевидною правовою кваліфікацією таких дій держави відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії» № 3314 від 14 грудня 1974 р., так і у гібридній формі. В останньому випадку здійснюється латентне втручання однієї держави у внутрішню та зовнішню політику іншої. Отже, сучасна система міжнародної безпеки може бути більш-менш ефективною лише за умови домінування США в різних сферах глобального співробітництва. Крім того, важливою умовою забезпечення безпеки в Європі є міцність Європейського Союзу, послідовність Інститутів останнього та урядів держав-членів у проведенні зовнішньої політики.

3. Бжезінський наголошує: «По-перше, – сучасна міжнародна система більше не зможе запобігати конфліктам, якщо Америка не захоче чи не зможе захистити держави, які вона колись підтримувала через національні інтереси і/чи з доктринальних міркувань. Коли увесь світ усвідомить суть нових реалій, спалахнуть регіональні

⁸ Збігнев Бжезінський. Стратегічне бачення. Америка і криза світової влади. Пер. з англ. Ганна Лелів. Львів. 2012. С. 65.

сутички, де сильніші держави самовільно триматимуться супроти слабших країн. Якщо могутність Америки ослабне, з'явиться вільний простір для утвердження сили, що не надто дорого коштуватиме ініціатору цих дій. По-друге, – США втратили можливість створити мирну зону безпеки поблизу Росії. По-третє, в постамериканському світі Східна Азія та Південна Азія будуть найбеззахиснішими перед міжнародними конфліктами. Занепад США зробить регіональні конфлікти частішими, потужнішими та напруженішими»⁹. Таким чином виклики міжнародній та регіональній безпеці вимагають певних спільних кроків США та Європейського Союзу у військово-політичній сфері. У свою чергу це передбачає спільність цінностей та інтересів всіх держав Західної цивілізації.

Аналізуючи тенденції глобальних світових змін у другому десятилітті XXI століття В. Горбулін зазначає: «західний світ вже не так об'єднаний, як в період «холодної війни». Сьогодні США не зацікавлені, щоби об'єднана Європа стала самостійним військово-політичним гравцем світового рівня. При цьому популярність самих Сполучених Штатів у міжнародному співтоваристві безпрецедентно впала. Європа, у свою чергу все більше намагається стати самодостатньою. І все це відбувається на фоні латентного протистояння між США з однієї сторони, та Франції і Німеччини – з іншої, а також між США та Туреччиною. Можна зробити певний висновок, що процес деконструкції світової системи виходить на фінішну пряму. За наявності спільних цінностей, все частіше лунають голоси, що країни Заходу втратили себе, а тому і втрачений сенс союзів, сформованих у XX сторіччі»¹⁰. Отже перші десятиліття XXI століття можна вважати іспитом на міцність Західної цивілізації.

2. Особливості сучасного міжнародного правопорядку та міжнародної безпеки

Світ-систему сучасного міжнародного правопорядку слід розглядати як стан протистояння різних соціокультурних систем. Таке протистояння має конфліктні прояви та визначається наступними рисами. По-перше, – глобалізаційні процеси у найбільшій мірі охоплюють економічні відносини. По-друге, – політична вестернізація значно відстала від економічної і, окрім держав західної культури,

⁹ Збігнев Бжезинський. Стратегічне бачення. Америка і криза світової влади. Пер. з англ. Ганна Лелів. Львів. 2012. С. 85.

¹⁰ Горбулін В. Мій шлях у задзеркалля. К. Брайт Букс. 2019. С. 223.

зіткнулася з жорстким протистоянням або «м'яким несприйняттям» з боку держав незахідних історико-культурних традицій. По-третє, – культурна вестернізація призводить до загострення міжцивілізаційних конфліктів, а також до руйнації «нестійких соціокультурних систем» (держави колишнього СРСР, країни тропікоафриканської цивілізації) без формування нової – сталої, адаптованої до західних зразків, соціокультурної системи. За таких умов міжнародний правопорядок втрачає риси єдності та стабільності. Йдеться про співіснування декількох самостійних правопорядків/квазіправопорядків на різних рівнях взаємодії (співробітництва – конфлікту) держав. «Західний правопорядок», заснований на ліберально-демократичних цінностях та неухильному дотриманні принципів міжнародного права, охоплює країни відповідної цивілізаційної культури. У ХХ столітті ці держави увійшли в стан «інформаційного суспільства». «Східний правопорядок» – це правопорядок, заснований на традиційних (системо центристських) цінностях та стриманій повазі до імперативів міжнародного права. Правопорядок проміжних цивілізацій (євразійської, латиноамериканської) має внутрішньоконфліктний характер. Тропікоафриканська квазіцивілізаційна спільнота характеризується внутрішньополітичною та зовнішньополітичною нестабільністю і нездатністю сформувати самодостатні ефективні політичні системи. За таких умов норми міжнародного права (зокрема, *jus cogens*) втрачають інтегруючу стабілізаційно-безпекову функцію. Глобалізаційні процеси фактично призводять до розхитування світового політичного порядку, поглиблення протиріч між різними соціокультурними системами. Цілком логічним наслідком зазначених тенденцій є формування протилежних за своєю сутністю політичних систем у державах різних цивілізацій, а також актуалізація регіоналізації як антиглобалістського фактору.

Однією із сучасних тенденцій розвитку міжнародних відносин та окремих держав є регіоналізація, сутність якої полягає в переміщенні центру прийняття політичних рішень на рівень регіонів. Як наслідок – поглиблення демократизації суспільства, – з одного боку, та посилення сепаратистських настроїв, – з іншого. Регіоналізація є оборотною стороною глобалізаційних процесів.

Міжнародно-правовими засадами регіоналізації є *jus cogens*, зокрема право народів на самовизначення. У Декларації тисячоліття ООН цей принцип визначається як право на самовизначення досить великих і цілісних спільнот. Етнічні, мовні, релігійні меншини мають

право на культурну автономію, на повагу їхніх інтересів у рамках демократичної держави.

Принцип рівноправності і права народів розпоряджатися власною долею передбачає за суб'єктами міжнародного права такі права й обов'язки: 1) обов'язок поважати рівність народів і націй; 2) обов'язок поважати право самостійно розпоряджатися власною долею; 3) право народів жити в умовах повної свободи; 4) право визначати свій внутрішній і зовнішній статус; 5) право здійснювати на власний розсуд свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток; 6) право кожного народу, нації вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами; 7) право просити й отримувати підтримку відповідно до цілей і принципів Статуту ООН, на випадок, коли їх позбавляють права на самовизначення насильницьким шляхом.

Історичний досвід свідчить, що саме зазначений принцип *jus cogens* виступив легальною та легітимною основою для створення нових незалежних держав в період світової деколонізації у другій половині XX століття, а також в епоху тотального розпаду соціалістичного табору. Але лише у незначній кількості таких держав владі вдалося забезпечити сталий розвиток та ефективне функціонування державного механізму. У більшості ж країн державний апарат залишився фіктивним інструментом забезпечення правопорядку, а політичні системи поступово перетворилися в олігархічно-кланові та / або нестійкі корумповані напіввійськові авторитарні режими. Саме другу половину XX століття та початок XXI століття слід розглядати як історичну межу початку регіоналістських тенденцій у різних частинах світу.

Регіоналізацію слід розглядати в двох аспектах: як міждержавне геополітичне явище; в якості внутрішньодержавної політичної тенденції. В першому випадку об'єднання держав в межах певного регіону має політичну, безпекову та/або економічну мету. В другому випадку йдеться про децентралізовану модель державного територіального устрою. При цьому одним із факторів децентралізації можуть виступати сепаратистські настрої певної групи населення.

Регіоналістські політико-економічні тенденції у сучасному світі є одночасно і передумовою, і породженням сепаратистських суспільних течій. Так, більш ніж в 10 країнах Європейського Союзу існують активні сепаратистські рухи, що мають соціально-економічний та культурно-етнічний напрямок, але при цьому

основним виступає євроскептичне забарвлення. Регіоналізація є породженням глобалізації, а особливість розвитку політичних систем держав Європейського Союзу полягає у конфліктному співіснуванні двох протилежних тенденцій – уніфікації та «розпаду».

Важливою ознакою сучасного глобального світового порядку є активізація наддержавних політико-економічних інститутів. Необхідно зазначити, що ці інститути мають не тільки публічний, але й приватний транснаціональний характер. Їх вплив на «синергетичні демократії» та на авторитарні соціокультурні системи здійснюється не завжди в легітимний та легальний спосіб.

Глобальні проблеми міжнародної спільноти досліджувались, зокрема, вченими-правознавцями. Так, колишній суддя Європейського суду з прав людини В. Буткевич, аналізуючи роль транснаціональної приватної економічної системи в формуванні внутрішньої політики держав, зазначає: «транснаціональні компанії майже безконтрольно діяли практично в більшості життєво важливих для світової спільноти сферах. Чому «майже безконтрольно»? Тому що самі держави постійно їм відмовляли в міжнародно-правовому статусі. А, як відомо, коли відмовляють у правовій визначеності, тоді шукають позаправові лазівки. Тут транснаціональні компанії досягли таких успіхів, що багато суверенних держав, які відмовляли їм у чіткому статусі в міжнародно-правових відносинах, сьогодні самі слугують їм, але вже як заманеться цим компаніям. Утім вони хоч намагаються зберегти правову видимість»¹¹. Далі дослідник характеризує вплив міжнародних публічно-правових інститутів на національні політичні системи: «Глобалізація в економічних, фінансових і близьких їм сферах веде до того, що сьогодні все частіше політика в економічній, податковій чи фінансовій системі національних держав формується в кабінетах МВФ, МБРР і подібних організацій, а не демократично обраними парламентами держав. Вказані міжнародні організації та установи безпосередньо, а коли потрібно, то із підключенням транснаціональних компаній, можуть вплинути на зміну політики будь-якої держави, окрім основних донорів цих організацій та установ. Вони здатні не лише знехтувати класичними домаганнями суверенітету, а й спровокувати недовіру до легітимно обраних органів та трансформувати демократичну легітимну систему, що склалася в певній країні... Засоби масової

¹¹ Буткевич В. Виклик міжнародному праву в умовах глобалізації світ. *Право України*. 2012. № 3-4. С. 21.

інформації, й особливо Інтернет, зробили практично відкритою і прозорою сферу міждержавних відносин і з цим держави не можуть не рахуватися. Ті економічні, соціальні чи культурні питання, які раніше вирішувалися за домовленістю, сьогодні, будучи очевидними для всіх, вимагають паритетного, рівноправного вирішення, в іншому випадку породжують збурення і протест у національних демократичних суспільствах чи конфлікти в міжнародних відносинах. Там, де держави прагнуть до рівноправності, там народи і нації вимагають справедливого розподілу ресурсів. Держави, які тривалий час ігнорували транснаціональні корпорації, сьогодні ризикують опинитися на узбіччі світового співробітництва і конкуренції. Світовий потенціал транснаціональних компаній такий, що в їх межах сконцентровані основні науково-технічні знання, досвід, людські здібності, як і міжнародна глобальна система управління цими процесами і цінностями, і сьогодні вони здатні розміщувати джерела постачання, виробництва і збуту так, що отримуватимуть прибуток (на відміну від держав), лише враховуючи міжнародні відмінності з будь-якого циклу: економічної політики, податків, митних зборів, темпів інфляції, ставки заробітної плати, номенклатури попиту, технічних і виробничих стандартів та ін. Держави, які консервативно чіпляються за свій суверенітет, програють таким компаніям і корпораціям і, щоб уникнути економічного краху, часто прислужують їм за елементарні фінансові подачки»¹².

Особливу роль транснаціональних корпорацій у глобальній економіці та політиці визначає Ю. Павленко: «Становлення глобального суспільства здійснювалось та здійснюється у відповідності з принципом нерівного обміну... Сучасна глобалізація посилює протиріччя між групою найбільш розвинених країн Заходу та іншим людством. Це протиріччя має інформаційно-технологічний, економічний, соціальний, політичний, демографічний, екологічний та культурний аспекти...Нерівний економічний обмін останніх століть спочатку між Європою та Новим Світом, пізніше між Західноєвропейсько-Північноамериканським центром і іншим світом дозволив Заходу акумулювати в своїх руках великий капітал. В теперішній час він набуває характер капіталу транснаціональних

¹² Буткевич В. Виклик міжнародному праву в умовах глобалізації світ. *Право України*.. 2012. № 3-4. С. 23.

компаній, що знаходяться в країнах Заходу, перш за все в США. Капітал ТНК визначає темпи і напрями розвитку окремих держав»¹³.

Існує певна взаємозалежність між функціонуванням політичних систем держав різних соціокультурних спільнот та станом світового правопорядку. З одного боку, соціально-економічні та політичні кризи у державах Західної цивілізації впливають на фундаментальні засади мирного співіснування націй і народів. Ця тенденція знайшла своє історичне підтвердження як у ХХ столітті, так і на початку ХХІ століття. З іншого боку, політичні та економічні кризи в країнах третього світу, що нерідко носять військовий характер, призводять до світової ізоляції цих держав та формування самостійного міжнародного локального квазіпорядку у відносинах спільнот незахідного світу. Важливою особливістю політичних систем більшості держав (за виключенням китайської та держав “ісламського світу”) у ХХІ столітті є їх відкритість та залежність від світових глобалізаційних процесів. При цьому взаємовідносини (у тому числі правовідносини) між світовим правопорядком (його первинними та вторинними суб’єктами) як політичною надсистемою та політичними системами держав характеризуються постійним відставанням розвитку національних політичних інститутів від викликів розвитку світового співтовариства. Крім того, незмінність фундаментальних засад співіснування націй та народів (*jus cogens*), а також принципів функціонування універсальних міжнародних організацій породжує неефективність рішень та дій світових акторів у сфері попередження та розв’язання глобальних та локальних конфліктів. Таку тенденцію слід визначити перманентною кризою, а її наслідком – нездатність групи домінуючих у міжнародних відносинах держав своєчасно адаптуватись до глобальних змін, що призводить до некерованості світових політичних процесів.

У ХХІ столітті міжнародне співтовариство перетворилося на самоорганізовану систему, яка має наступні ознаки.

По-перше, міжнародний правопорядок характеризується нестабільністю та збільшенням чисельності етнічних, релігійних, соціально-політичних конфліктів.

По-друге, загальні імперативні норми міжнародного права (*jus cogens*) охоплюють все меншу сферу регулювання та коло суб’єктів – держав. Міжнародний правопорядок розділяється на дві

¹³ Цивілізаційні моделі сучасності та їх історичні корені. С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко, Ю. М. Пахомов, С. В. Сіденко, А. А. Шморгун. К.: НАНУ. 2002. С. 68.

системи: легальну – засновану на принципах міжнародного права, та нелегальну – засновану на звичаях міжетнічного та міжрелігійного спілкування.

По-третє, універсальні міжнародні організації (в першу чергу – Організація Об'єднаних Націй) втрачають вплив на міжнародні політичні процеси. Міжнародна відповідальність, не маючи кодифікованого характеру та легітимних механізмів настання, перетворюється у фіктивний інститут.

По-четверте, публічна влада у периферійних державах втрачає здатність забезпечувати сталий політичний розвиток без застосування збройних сил. Військові конфлікти неміжнародного характеру все частіше стають невід'ємною складовою політичної боротьби.

Сучасний світовий порядок являє собою багаторівневу структуру, елементи якої (суб'єкти міжнародних відносин) формально діють у межах універсальних юридичних приписів, але фактично кожен міжнародний правопорядок/квазіпорядок існує за своїми самостійними правилами. Такий стан співіснування держав, різних за глибиною сприйняття *jus cogens* та здатністю їх дотримуватись, є міжнародною політичною кризою та передумовою перманентних конфліктів гео економічного та військового характеру.

3. Проблеми міжнародно-правової відповідальності за агресію та інші міжнародні злочини

Нестабільність та нестійкість системи міжнародної безпеки стали передумовою російсько агресії проти України в 2022 році. Ця агресія має чітко виражені риси геноциду.

В історії людства феномен геноциду варто розглядати не лише як найнебезпечніший прояв підсвідомої «колективної ненависті» до інших народів, але й в якості знаряддя руйнування державності. Геноцид – це явище політичне, соціально-психологічне та юридичне.

Політичний характер геноциду полягає в цілеспрямованому знищенні «ворожих» народів з метою владного домінування на тій чи іншій території. При цьому ставиться додаткова мета – позбавлення «ворожого» народу державного утворення.

Американський дослідник Л. Купер розвивав ідею так званої геноцидної держави, яка завжди шукає нових ворогів і груп для знищення. Він вважав, що сталінський СРСР є моделлю такого

режиму. Чимало акцій радянського режиму можна оцінювати як протогеноцидні¹⁴.

ГЕНОЦІД в соціально-політичному сенсі (від грец. γένος – рід, плем'я та лат. caedo – вбиваю) – кампанія повного чи часткового знищення національної, расової, етнічної, релігійної групи як такої. Термін «геноцид» увійшов у широкий вжиток після Другої світової війни на означення переслідувань циган, євреїв та інших народів нацистами¹⁵.

Соціально-психологічні особливості геноциду криються у «людській природі». Інакше не можна зрозуміти причини намагання однієї спільноти жорстоко знищити іншу. Важливо, що при цьому таке знищення вважається «актом справедливості». У різні епохи, за різних обставин «правильні» народи масово вбивали представників «ворожих» етносів та груп.

Юридичного змісту феномен геноциду набув у ХХ столітті. А тому виникає питання – чи можна багаточисленні історичні факти знищення одним народом іншого юридично тлумачити як геноцид доки його визначення не було надано в міжнародних актах?

Правова кваліфікація злочину геноциду міститься у Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р.: «У даній Конвенції під геноцидом розуміються наступні дії, чинені з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: а) убивство; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу; с) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її; д) міри, розраховані на запобігання дітородінню в середовищі такої групи; е) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу»¹⁶. Аналогічна норма міститься також у Статуті Міжнародного кримінального суду 1998 р.

Зважаючи на те, що міжнародна відповідальність за геноцид виникає з набуттям чинності Статуту МКС, фактично цей феномен криміналізується лише в ХХІ столітті.

Норми Статуту МКС щодо відповідальності за геноцид як міжнародний злочин вперше застосовувались відносно африканських диктаторів.

¹⁴ L. Kuper. *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*. London; New Haven, 1981

¹⁵ esu.com.ua/article 29090

¹⁶ Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього URL: <https://regulation.gov.ua/documents/id211154>

Зокрема, у справі колишнього суданського глави держави аль-Башира (знаходився при владі з 1989 р. по 2019 р.) зазначено, що «ситуація в Судані продовжує становити загрозу міжнародному миру та безпеці. Рада Безпеки ООН передала цю ситуацію до МКС у березні 2005 року після того, як взяла до відома звіт Комісії з розслідування порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародних прав людини, укладених у Дарфурі (S/2005/60). Генеральний секретар ООН заснував цю Комісію «для розслідування [...] повідомлень про порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародних документів з прав людини всіма сторонами в Дарфурі, а також для визначення того, чи мали місце акти геноциду, і для виявлення винних у цих порушеннях, щоб забезпечити притягнення винних до відповідальності за свої дії». Підходячи до своєї роботи, Комісія враховувала два факти: «По-перше, велика кількість переміщених осіб і біженців; за даними ООН, у Дарфурі є 1 650 000 переміщених осіб, а в сусідньому Чаді проживає понад 200 000 біженців з Дарфуру. По-друге, той факт, що дуже багато сіл було знищено по всій території трьох штатів Дарфуру»¹⁷.

Ситуація в Дарфурі була першою, яку Рада Безпеки ООН передала на розгляд МКС, і призвела до першого розслідування МКС на території держави, яка не є учасником Римського статуту. Це було перше розслідування МКС за звинуваченнями в геноциді.

Аналізуючи практику Міжнародного Суду ООН, варто привернути увагу до позову України проти росії (2022 р.), в якому обґрунтовується безпідставність звернення росії до норм Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. під час широкомасштабного вторгнення. Ця справа має велике значення у юридичному протистоянні держав. Цікаво, що кількість країн, які підтримують позовні вимоги України по справі постійно збільшується.

Однією з найактуальніших проблем притягнення держави-агресора до міжнародної юридичної відповідальності є розроблення ефективного механізму відшкодування збитків, завданих агресивними діями. Варто наголосити на відсутності в системі міжнародного права кодифікованого універсального акта/актів щодо юридичної відповідальності агресора. Можна стверджувати, що така “глобальна юридична прогалина” певним чином призводить до

¹⁷.icc-cpi.int/darfur

посилення світового протистояння (навіть із застосуванням військової сили) держав різних цивілізацій.

У сучасних умовах стягнення збитків, завданих державою-агресором, можливе із застосуванням наступних механізмів.

1. Міжнародний Суд ООН. Зазначений міжнародний орган є найавторитетнішим серед інших судових та позасудових інституцій.

Водночас, розгляд міждержавних спорів (виокремити інтереси фізичних та юридичних осіб у процесі є неможливим) затягується на довгі роки, що нівелює ефективність принципу невідворотності міжнародно-правової відповідальності. Окрім того, у поважної міжнародної інституції відсутня методика визначення збитків, що завдаються агресивними діями держави та окупацією території. З моменту заснування МС ООН у 1945 р., ним було розглянуто декілька справ щодо відшкодування збитків, завданих неправомірними діями держави. Зокрема, справа «Democratic Republic of the Congo v. Uganda» щодо агресивних дій Уганди у Другій Конголезькій війні («Великій Африканській війні» 1998–2003 рр.) розглядалась Міжнародним Судом ООН з 1999 р. по 2022 р. Своім рішенням Суд зобов'язав Уганду сплатити Демократичній Республіці Конго 325 млн. доларів (3% від заявлених до компенсації 11 млрд.доларів)¹⁸.

2. Спеціальні Комісії щодо збитків. Такі позасудові міжнародні інституції (International Claims Commissions) можуть мати договірний характер. Зокрема, Комісію «Іран-США» було створено в 1981 р. для врегулювання конфлікту між сторонами, що виник у ході «Ісламської революції» в Ірані в 1978–1979 рр.. Комісію «Еритрея-Ефіопія» було створено угодою сторін у 2000 р. з метою врегулювання наслідків збройного протистояння 1998 р. Особливість діяльності договірних Комісій полягає в попередній згоді сторін на визнання та виконання рішень цих Комісій. Комісія «Ірак-Кувейт» формувалась на підставі рішення Ради Безпеки ООН у 1991р. для визначення компенсацій за вторгнення Іраку в Кувейт у 1990 р. Сторони конфлікту також визнавали юрисдикцію спеціальної позасудової інституції.

Перевагами International Claims Commissions порівняно з іншими міжнародними та національними судовими механізмами стягнення

¹«компенсацій за агресію» є: можливість «обійти» принцип судового імунітету держави-порушника; розгляд позовів як держави,

¹⁸ «Democratic Republic of the Congo v. Uganda» URL: <https://www.icj-cij>.

так і фізичних та юридичних осіб; більш-менш швидкий розгляд справи. Хоча сплата репарацій може бути розтягнута у часі. Так, Ірак сплачував репарації Кувейту (більш ніж 50 млрд. доларів) майже 30 років.

Однак, зважаючи на право вето росії в Раді Безпеки ООН, створення подібної Комісії для визначення компенсацій за наслідки агресивних дій рф в Україні є майже неможливим.

3. Європейський Суд з прав людини. У вирішенні як міждержавних спорів, так і скарг громадян проти держави-агресора – росії у зв'язку із порушенням останньою прав і свобод, які охороняються Конвенцією 1950 р., механізм ЄСПЛ втрачає ефективність, оскільки у 2022 р. росію виключено зі складу Ради Європи. Окрім того, виконання ухвалених Судом рішень проти росії (по відкритих справах) стає неможливим, оскільки у конституції рф визначено пріоритет національного права над нормами міжнародного.

Зважаючи на прецедентну практику Європейського суду з прав людини, варто звернути увагу на рішення у справі «Грузія проти росії» (38263/08) від 21 січня 2021 р., в якому зазначено, що за обстріли збройними силами рф неконтрольованої росією території Грузії (під час активної фази військових дій з 8 по 12 серпня 2008 р.) відповідальність не настає: *«...у випадку військових операцій, включаючи, наприклад, збройні напади, бомбардування або обстріли, які здійснюються в ході міжнародного збройного конфлікту, взагалі не можна говорити про «ефективний контроль» над тим чи іншим районом. Сама реальність збройного протистояння і бойових дій між ворожими збройними силами, які прагнуть встановити контроль над місцевістю в умовах хаосу, означала, що жодного контролю (екстериторіального «ефективного контролю» росії – прим. авт.) над місцевістю не було. Це також виключало будь-яку форму «влади і державного агента» над особами. Це характерно і в даному випадку, враховуючи, що більша частина бойових дій відбувалася в районах, що раніше перебували під контролем Грузії»¹⁹.*

Отже, практика Європейського суду з прав людини ставить під великий сумнів можливість притягнення російської федерації до відповідальності за «артилерійський та ракетний терор» у ході збройної агресії проти України.

¹⁹ «Georgia v. Russia» URL: <https://www.echr.coe.int>

4. Інвестиційний арбітраж. Цей правовий інструмент може бути застосований для відшкодування збитків, завданих російською агресією бізнесу (виключно на тимчасово окупованих територіях). Переваги такого механізму: необмежені строки позовного звернення; наявний механізм процесуального забезпечення позовів та примусового виконання рішень (накладення арешту на інвестиції, стягнення коштів, примусовий продаж акцій і т.ін.)

5. Іноземні та національні судові органи. Застосування цього механізму можливе у разі прийняття національними парламентами держав нормативних актів щодо незастосування принципу судового імунітету стосовно держави-агресора (з урахуванням ознак агресії, визначених Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р. № 3314). Водночас, законодавче скасування судового імунітету держави-агресора потребує прийняття світовим співтовариством відповідних міжнародно-правових актів та формування прецедентної практики міжнародними судовими органами.

ВИСНОВКИ

Існуюча в сучасному світі модель міжнародної безпеки побудована на принципах домінування супердержав, які виконують стримуючу і контролюючу функції в системі тотальної конкуренції цивілізацій. Норми міжнародного права за відсутності готовності держав сумлінно їх виконувати втрачають здатність стримувати протиправні дії учасників міжнародних відносин. Конфлікт “світових ідеологій” (релігій) призводить до руйнації глобального безпекового порядку, сформованого після завершення Другої світової війни.

Глобальні Інститути міжнародного правопорядку потребують суттєвого реформування, оскільки демонструють нездатність ефективно реагувати на “агресивні виклики XXI століття”.

Передумовами стабільного світового правопорядку та формування міжнародного безпекового середовища можна визначити наступні:

- вирішення глобальних проблем сучасності;
- суворе дотримання норм міжнародного права всіма державами світу;
- кодифікація міжнародно-правової відповідальності держав (у тому числі – за акти агресії та геноцид) та створення механізму незворотності такої відповідальності.

Для створення нових та удосконалення існуючих механізмів визначення компенсацій, що підлягають стягненню з держави-агресора, необхідна послідовна та узгоджена усіма демократичними державами політична воля.

Національні акти в сфері національної безпеки можуть виступати лише нормативним доповненням (та імплементацією) міжнародних безпекових документів.

АНОТАЦІЯ

Сучасний світовий порядок та система глобальної безпеки сформувались після Другої світової війни та побудовані на статутних положеннях ООН, Заключному Акті НБСЄ 1975 р. Водночас передумовою стабільності міжнародної безпеки є “справедливий” розподіл світових ресурсів та баланс економічних і військово-технічних сил супердержав. Порушення такого балансу призводить до глобальних та периферійних конфліктів. Квінтесенцією сучасних міжнародних відносин виступає протистояння цивілізацій (глобальших ідеологій та релігій). Вирішити міжцивілізаційні суперечності існуючі Інститути міжнародної безпеки не в змозі. Система національного законодавства в сфері безпеки є певною імплементацією норм міжнародного права. Однією із найактуальніших проблем сучасного міжнародного права є формування ефективних механізмів притягнення до відповідальності держави-агресора.

Література

1. «Democratic Republic of the Congo v. Uganda» URL: <https://www.icj-cij>.
2. [Icc-cpi.int/darfur](https://www.icj-cij.int/darfur)
3. «Georgia v. Russia» URL: <https://www.echr.coe.int>
4. [esu.com.ua/article 29090](https://esu.com.ua/article/29090)
5. L. Kuper. Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century. London; New Haven, 1981
6. Буткевич В. Виклик міжнародному праву в умовах глобалізації світ. *Право України*.. 2012. № 3-4. С. 12-51.
7. Гантингтон Семюел П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Пер. з англ. Наталії Климчук. Львів. Кальварія. 2006. 474 с.
8. Горбулін В. Мій шлях у задзеркалля. К. Брайт Букс.2019. 280 с.

9. Збігнев Бжезинський. Стратегічне бачення. Америка і криза світової влади. Пер. з англ. Ганна Лелів. Львів. 2012. 168 с.

10. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): Монографія. К.: Вища шк. 1998. 451 с.

11. Орлова Т.В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій : навч. посіб. К.: Знання. 2012. 446с.

12. Харитоновна О., Харитонов Є. Порівняльне право Європи: основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. Харків.: Одісей. 2002. 592 с.

13. Цивілізаційні моделі сучасності та їх історичні корені. С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко, Ю. М. Пахомов, С.В. Сіденко, А.А. Шморгун. К.: НАНУ. 2002. 630 с.

14. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього URL: <https://regulation.gov.ua/documents/id211154>

15. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії» від 14.12.1974 р. № 3314. URL: <https://www.un.org>

Інформація про автора:

Скриль Сергій Анатолійович,

кандидат юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри державно-правових дисциплін

Інституту права та безпеки

Одеського державного університету внутрішніх справ

вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна